

Värvid apteegis. Meditsiini, teaduse ja kunsti seostest varauusaegses Tallinnas¹

HANNES VINNAL

Kunsti ja teaduse seosed ajaloos on teadagi mitmekihilised. Üks võimalus sellele teemale läheneda on värvide kaudu. Värvid ja nende loomise materjalid – pigmendid ja värvained – on pakkunud teaduslikku huvi alates teaduse sünnist. Keskajal ja varauusajal oli värvidel oluline roll alkeemilistes teadmistes. Värvide muundumine ühest teiseks, kirkaste ja puhaste värvide saavutamine oli alkeemiliste katsetuste üks põhisuundi. Teadmised värvidest olid omakorda seotud meditsiiniga. Haigustele vastas sageli mingisugune värv või värvi muutus. Toimiti põhimõttel, et sarnane ravib sarnast: näiteks punast värvi materjalid arvati tugevdavat verd jne. Suurel osal traditsioonilistest pigmentidest oli muu hulgas ka meditsiiniline kasutus.

See teemadering juhatab meid värvide uurimisel hiliskeskaegsesse ja varauusaegsesse apteeki. Nii üllatav kui see tänapäeva inimesele ka pole, olid peamiselt just apteegid need asutused, kuhu maalija suundus, kui tal oli värve vaja. Artikkel võtabki vaatluse alla värvid apteegis Eesti muuseumide esemelise pärandi ning eelkõige meie arhiiviallikate põhjal. Allikmaterjalist lähtudes on keskmes Tallinna apteegid varauusajal. Eesmärk on maalida esmane pilt olulisematest

¹ Artikkel on ilmunud Eesti Teadusagentuuri projekti PRG318 ja Eesti Kunstiakadeemia teadusgrandi A6033UHV toel. Autor tänab kasulike nõuannete eest Hilikka Hiipit, Triin Kröönströmi, Enn Künge ja Meelis Friedenthali.

arengujoontest apteekide värviäris ning teha tutvust apteegis pakutud ajalooliste värvimaterjalidega.

Apteegid värvikauplejatena

Mitmed autorid on näidanud, et keskajal koondus suur osa kunstimaterjalidega kauplemisest just apteekrite kätte.² Varauusaja esimesel poolel see tendents süvenes veelgi, kuna mitmesugused riiklikud ja linnaomavalitsuste määrustikud piirasid teiste kaupmeeste õigusi värvimaterjalidega kauplemisel. Ka paljud varauusajal trükivalgust näinud kunstikäsiraamatud räägivad apteekidest kui kunstimaterjalide hankimise kohast.³ Tuntud on näiteks fakt, et Lucas Cranach vanem hankis apteegi pidamise õiguse, mis võimaldas tal osta laadalt maalimaterjale kokku hulgi ja soodsama hinnaga.⁴

Näib, et apteekide tugevneva positsiooni kunsti- ja ka kirjutusmaterjalidega kauplemisel 16. ja 17. sajandil tingis mitu asjaolu. Esiteks, paljud ained olid kasutatavad nii inimeste raviks kui ka polükroomia loomiseks. Näiteks mürgist arseeni sisaldav kollane auripigment arvati parandavat mädanikke, pliivalget kasutati tema antiseptiliste omaduste tõttu haavaplaastrites jne.⁵ Oluline oli n-õ sarnasuse põhimõttel ravimine, milles eri värvid mängisid olulist rolli (näiteks seostati punaseid pigmente verega, pruune aga maksaga).

Teine oluline tegur värvikaubanduse apteeki koondumise taga oli asjaolu, et paljud värvimaterjalid on mürgised ning nende käitlemist

² Christoph Krekel, Andreas Burmester, „Das Münchner Taxenprojekt. Apothekern-taxen als neuer Quellentyp für die Erforschung historischer Künstlermaterialien“, *Restaura*, vol. 107, no 6 (2002), 450–455; J. A. DeLancey, „Dragonsblood and ultramarine: the apothecary and artists' pigments in Renaissance Florence“, M. Fantoni, L. C. Matthew and S. F. Matthews-Grieco (eds), *The Art Market in Italy, 15th–17th Centuries / Il mercato dell' arte in Italia, secc. XV–XVII* (Ferrara: F.C. Panini, 2003), 141–150; Anne Haack Christensen, „The Trade in Painters' Supplies in 17th-Century Denmark“, A. Haack Christensen, A. Jager (eds.) *Trading Paintings and Painters' Materials 1550–1800*. CATS Proceedings IV, 2018 (London: Archetype, 2019).

³ Jo Kirby, „Painting in a wider world: developments in the trade in painters' materials“, *Trading paintings and painters' materials 1550–1800*, Edited by Anne Haack Christensen and Angela Jager (Archetype Publications Ltd in association with CATS, Copenhagen, 2019), 11 (1–14); Haack Christensen 2019: 42–45; Krekel *et al.* 2001: 450.

⁴ Kirby, 12.

⁵ Haack Christensen 2019.

Joonis 1. Vanimaid indigo pigmen-
di näidiseid Eesti muuseumide ko-
gudes. Johann Friedrich v. Erdman-
ni (1778–1846) farmakoloogiline
kolleksioon Tartu Ülikooli muuseu-
mis (ÜAM 44:279 AjM 2:279).

püüti apteegi kui kontrollitud institutsiooni abil ohjes hoida. Mürgi argumendi tähtsus värvimaterjalide apteegis hoidmise juures kasvas varauusajal ning püsis tähtsana kuni 19. sajandini. Suuremates keskustes taandus apteekide positsioon värvimaterjalidega kauplemisel alates 18. sajandist, mil kujunesid välja eraldi keemiakaupade ja värvipood.⁶

Esimene tunnistus sellest, et ka Eestis olid just apteegid muu hulgas need, kes varustasid kohalikku elanikkonda värvidega, on see, et värvaineid leidub meie ajalooliste apteekide esemelistes kogudes. Kõige täielikum kogu on Paide apteegi oma, mida eksponeeritakse Järvamaa muuseumis. Selle ajalooliste hoianumate kogus, mis pärineb tõenäoliselt 18. sajandi lõpust või 19. sajandi algusest, on anumate pealiskirjade järgi otsustades olnud küllaldaselt ka tolle aja enam levinud maalipigmente nagu krapplakk, kinaver, *caput mor-*

⁶ Andreas Burmester, „72 Florin für Farben, Weiß und Leim: Die Tiepolos, die Veninos und Würzburg“, Stefanie Correll, *Der Farbwarenhandel um 1800. Die Würzburger Kaufleute Venino* (Dissertation Technische Universität München, 2012), 19–20.

Joonis 2. Paide ajaloolise aptee-
gi hoiuanumate
kogu. Esiplaanil
kolmandas reas
on näha kinave-
ri pigment ehk
Cinab:Comun:
(Järvamaa Muu-
seum, Paide. Foto:
H. Vinnal).

tuum jne. Paide kõrval teine suurem apteegikaupade kogu on Johann Friedrich von Erdmanni farmakoloogiline kolleksioon 19. sajandi esimesest poolest Tartu Ülikooli muuseumis. Ka seal leidub värvaineid, nagu indigo, košenill jt.

Varasemad teated apteekide värvikaubandusest Eesti alalt

Võrreldes muu Euroopaga on meie apteekide esemeline pärand siiski võrdlemisi hilist päritolu ja vähene, eriti kui arvestada, et siinsete apteekide ajalugu ulatub tagasi vähemalt 15. sajandi algusesse. Teatavasti on Tallinna raeapteeki mainitud esimest korda 1422. aastal. Tartus on apteeki mainitud 1426. aastal. 17. sajand tõi juurde apteeke ka väikelinnadesse: Pärnu 1623. aastal, Narva 1645. aastal, Ku-

ressaare 1680. aasta paiku, Rakvere umbes 1692. aastal. Rohkem kui üks korraga tegutsev apteek oli teadaolevalt ainult Tallinnas. 1656. aastal tekkis nn Väike apteek Niguliste tänavas, mille eesmärk oli Toompea ja garnisoni varustamine. 18. sajandil tekkisid apteegid veel Valka (1722), Haapsallu (1743), Viljandisse (1764), Põltsamaale (1766), Paidesse (1769) ja Võrru (1785).⁷

Kui otsida allikalisi teateid värvikaubandusest apteekides, siis neid leidub alates 15. sajandist. Kohe esimestes Tallinna raeapteegiga seotud dokumentides nimetatakse kunstitarbeid. Raeapteegi dokumentidest, mis on tõenäoliselt üks paremini säilinud apteegiarhiive meie regioonis, moodustavadki varasemad ürikud just erinevad apteegikaupade loendid ja inventarid. Juba esimeses sellises, mis on dateeritud aastasse 1444, leidub näiteks kummiaraabik, mis oli muu hulgas nii vesivärvide kui ka tablettide sideaine.⁸

Rikkalikum materjal on säilinud alates 16. sajandi keskpaigast. Näiteks on 1551. aasta dokumendis loetletud muu apteegikraami seas sellised värvimaterjalid nagu pliivalge, pliimennik, kinaver, vaseroheline, pliitinakollane, muumia, bituumen, *lapis lazuli preparati* – nimetus, mille taga võib peituda nii ultramariini kui ka kallima sordi asuriit –, mitmesugused ookrid, kurkum, punane ja valge boolus ja draakoniveri.⁹ Sarnane sortiment leidub ka 1553. ja 1581. aasta nimekirjades.¹⁰ Ulatuslik nimekiri on veel 1611. aastast, see koostati tõenäoliselt seoses linnameediku Casper Walteri kaebusega raeapteegis valitseva korralageduse kohta. Raad laskis tollal isegi apteegi ajutiselt sulgeda, et oleks hõlpsam teha inventuuri.¹¹ Ka selles nimekirjas leidub mitmesuguseid värvimaterjale kümnekond.¹²

Näib, et nagu mujalgi Euroopas, oli ka siin just 17. sajand apteekide värv- ja kirjatavete kaubanduse kõrgaeg. See joonistub välja mitmetes õigusaktides ning määrustes. Raeapteeker Wolfgang Holzwirt seadis 1550. aastal ametisse astudes tingimuseks, et tal lubatakse äritseda paberi, tindi ja muu kaubaga „nagu tavaks mujal

⁷ Heino Gustavson, *Tallinna vanadest apteekidest kuni 1917. aastani* (Tallinn: Valgus, 1972), 66.

⁸ TLA (Tallinna Linnaarhiiv).230.1.Bg-4, l. 1. Vt ka Haak Christensen 2019.

⁹ TLA.230.1.Bg-3, l. 34–39.

¹⁰ TLA.230.1.Bg-4.

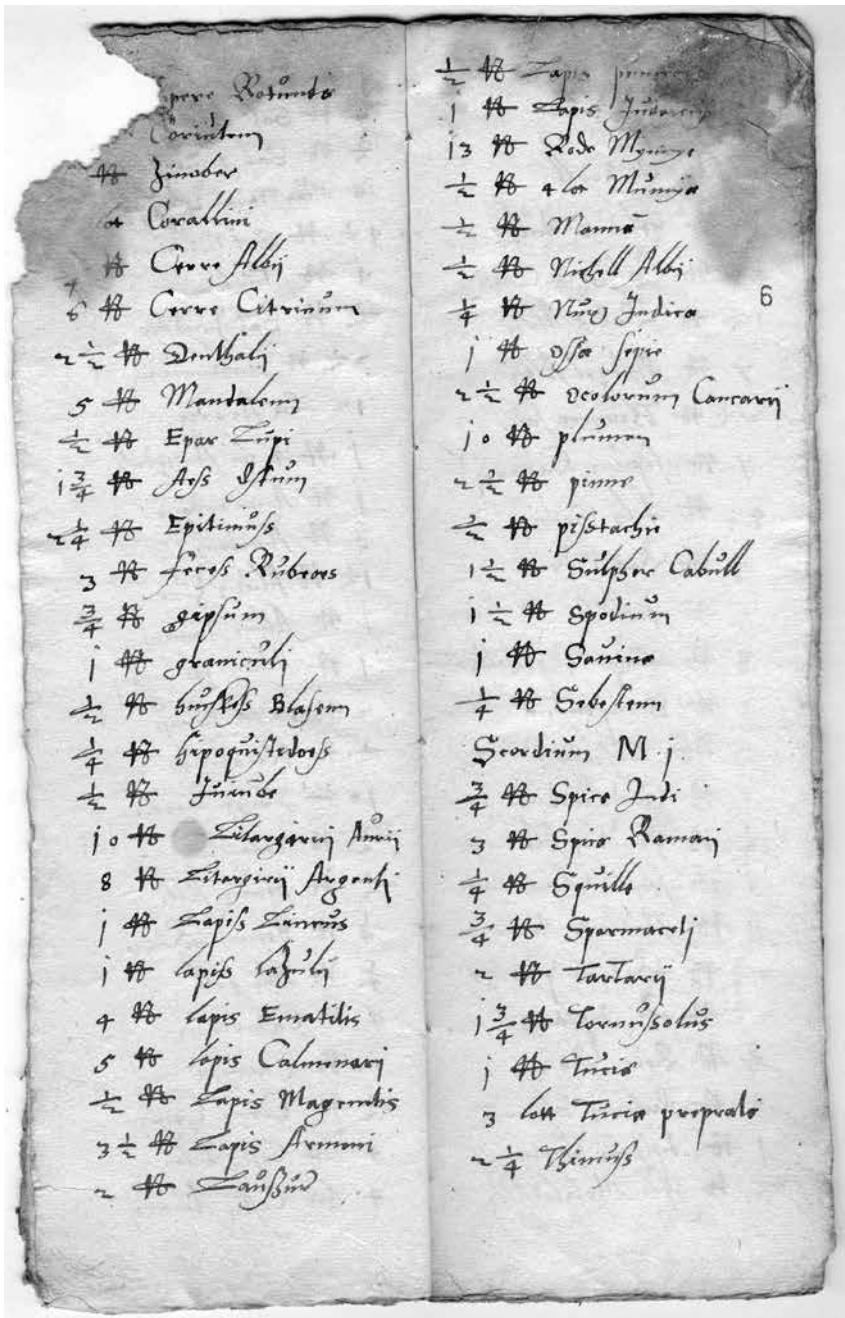
¹¹ Erich Seuberlich, *Liv- und Estlands älteste Apotheken* (Riga, 1912), 11.

¹² TLA.230.1.Bg-4, l. 210.

B. 1. In nomine d. n. amen
 1444
 Itt händt etc. lb xx
 Itt st. lamf. lb xx
 Itt metridat. lb in
 Itt anstol rotid. lb 61
 Itt p. maget. lb 20
 Itt zwa. sand. lb in
 Itt rork. puamad. lb 2
 Itt p. r. r. lb
 Itt r. g. l. amaf. lb
 Itt ma. ay. d. d. lb
 Itt p. p. h. n. o. lb
 Itt p. r. r. v. t. lb
 Itt p. r. m. l. o. lb
 Itt p. r. a. u. b. lb
 Itt p. r. a. m. b. lb
 Itt r. a. m. p. h. n. lb
 Itt p. r. c. a. t. h. o. p. u. a. n. e. p. h. e. t. e. t.
 n. o. r. a. c. o. n. d. u. m. h. i. c. r. i. p. t. p. a. r.
 2. r. o. c. o. n. d. u. m. lb
 Itt e. p. e. l. a. m. o. n. 2. n. o. r. i. p. t. u. m.
 1. r. o. c. o. n. d. u. m. lb
 Itt a. n. t. h. o. s. 2. m. a. i. n. t. r. a. n. t.
 a. n. y. q. u. a. t. i. d. e. m. p. o. r. t. o. v. i. v.
 p. a. n. d. e. s. t. h. e. r. o. n. d. i. c. t. a. n.
 Itt a. n. n. u. m. e. l. a. lb
 Itt 3. d. u. m. lb
 Itt r. a. r. t. u. s. lb
 Itt g. a. l. a. n. t. lb
 Itt e. b. v. i. n. u. m. lb
 Itt r. a. l. a. n. t. lb
 Itt t. h. e. m. b. l. e. p. a. p. i. r. lb
 Itt d. a. r. o. n. i. c. r. o. n. i. q. u. i. t. lb
 Itt p. r. i. o. z. n. i. i. q. u. i. t. lb
 Itt m. a. g. i. s. t. r. u. s. lb
 Itt p. u. a. r. a. b. u. s. lb
 Itt G. a. s. p. l. a. u. s. lb
 Itt a. n. g. i. s. t. r. u. s. lb
 Itt s. i. n. d. e. d. v. e. r. e. t. 1. lb
 Itt s. p. r. o. n. e. v. i. b. n. i. p. l. i. 1. lb
 Itt 1. m. b. d. e. t. p. a. p. u. s. lb
 Itt 1. m. b. l. i. n. d. p. a. p. u. s. lb
 Itt 1. m. b. n. o. t. q. u. i. t. m. b. p. o. t. a.

1551
 Itt händt etc. lb xx
 Itt st. lamf. lb xx
 Itt metridat. lb in
 Itt anstol rotid. lb 61
 Itt p. maget. lb 20
 Itt zwa. sand. lb in
 Itt rork. puamad. lb 2
 Itt p. r. r. r. lb
 Itt r. g. l. amaf. lb
 Itt ma. ay. d. d. lb
 Itt p. p. h. n. o. lb
 Itt p. r. r. v. t. lb
 Itt p. r. m. l. o. lb
 Itt p. r. a. u. b. lb
 Itt p. r. a. m. b. lb
 Itt r. a. m. p. h. n. lb
 Itt p. r. c. a. t. h. o. p. u. a. n. e. p. h. e. t. e. t.
 n. o. r. a. c. o. n. d. u. m. h. i. c. r. i. p. t. p. a. r.
 2. r. o. c. o. n. d. u. m. lb
 Itt e. p. e. l. a. m. o. n. 2. n. o. r. i. p. t. u. m.
 1. r. o. c. o. n. d. u. m. lb
 Itt a. n. t. h. o. s. 2. m. a. i. n. t. r. a. n. t.
 a. n. y. q. u. a. t. i. d. e. m. p. o. r. t. o. v. i. v.
 p. a. n. d. e. s. t. h. e. r. o. n. d. i. c. t. a. n.
 Itt a. n. n. u. m. e. l. a. lb
 Itt 3. d. u. m. lb
 Itt r. a. r. t. u. s. lb
 Itt g. a. l. a. n. t. lb
 Itt e. b. v. i. n. u. m. lb
 Itt r. a. l. a. n. t. lb
 Itt t. h. e. m. b. l. e. p. a. p. i. r. lb
 Itt d. a. r. o. n. i. c. r. o. n. i. q. u. i. t. lb
 Itt p. r. i. o. z. n. i. i. q. u. i. t. lb
 Itt m. a. g. i. s. t. r. u. s. lb
 Itt p. u. a. r. a. b. u. s. lb
 Itt G. a. s. p. l. a. u. s. lb
 Itt a. n. g. i. s. t. r. u. s. lb
 Itt s. i. n. d. e. d. v. e. r. e. t. 1. lb
 Itt s. p. r. o. n. e. v. i. b. n. i. p. l. i. 1. lb
 Itt 1. m. b. d. e. t. p. a. p. u. s. lb
 Itt 1. m. b. l. i. n. d. p. a. p. u. s. lb
 Itt 1. m. b. n. o. t. q. u. i. t. m. b. p. o. t. a.

Joonis 3. Väljavõtteid varastest Tallinna apteekide inventari nimekirjast. Vasakult: 1444. aasta(?), 1551. aasta ja 1611. aasta (TLA.230.1.Bg-3; TLA.230.1.Bg-4).

pivo Ratibata
 Corintum
 4# Zinobor
 4# Corallini
 1# Cereus Albi
 6# Cereus Citrinus
 2 1/2# Dentali
 5# Mantaloni
 1/2# Epar Zipi
 13# Ays Strin
 2 1/4# Epitimijs
 3# Feros Riberos
 3/4# gysum
 1# gramenly
 1/2# brystis Blafem
 1/4# Hypogynstetosjs
 1/2# Jnudo
 10# Sitarjarij Amij
 8# Sitarjarij Angonh
 1# Sapis Lurois
 1# Sapis Sagily
 4# Sapis Ematilis
 5# Sapis Calmaraj
 1/2# Sapis Magentis
 3 1/2# Sapis Armoni
 2# Sapisid

1/2# Zapis
 1# Sapis Jndaraj
 13# Soda Myrica
 1/2# 4lor Minija
 1/2# Mamma
 1/2# Viall Albi
 1/4# Vire Jndira
 1# ossa Soria
 2 1/2# Ocoluonij Concaraj
 10# plimur
 2 1/2# pime
 1/2# pistachij
 1 1/2# Sinspre Cabull
 1 1/2# Spolinij
 1# Samina
 1/4# Sabelam
 Scordium M. j.
 3/4# Spira Indi
 3# Spira Romanj
 1/4# Squilla
 3/4# Spermarelj
 2# Tartaraj
 1 3/4# Toranisolas
 1# Turis
 3 lota Turis preparato
 2 1/4# Thimijjs

6

maailmas“.¹³ Alates 1545. aastast on teada korduvaid kurtmisi selle üle, et rohu- ja vürtspoodnikud äritsevad apteegikaupadega. 1616. aastal esitatud protesti peale teatas raad, et „nad (rohu- ja vürtspoodnikud) peavad kohe kõik kihvtid ja mis neil veel on niisugust, raekotta tooma“. See on esimene teadaolev juriidiline formuleering rohukaupmeeste lubamatu kaubitsemise vastu Tallinnas. Sama fikseeriti ka 1641. aasta kaubandusmäärustikus ning korrati 1679. aasta määrustikus.¹⁴ Rohu- ja vürtspoodnikel oli lubatud kaubelda sellega, „mis kuuluvad kööki ja söögilauale“, mitte aga apteeki.¹⁵ 1690. aastal sai raeapteek kuningliku privileegi, mis andis õiguse ja kohustuse varustada „maad ja linna ravimite ja materjalidega (*Materialien* – nende alla paigutusid ka värvid) soodsate hindadega“.¹⁶

Seni on vähe andmeid selle kohta, kas kohalikud maalijad tööpoolest oma värvid apteekidest hankisid. Üksik selline teade siiski leidub ja seostub raekoja tuulelipu kuldamisega 1627. aastal.¹⁷ Neid töid toetas raehärra Bogislaus von Rosen, kelle raha eest osteti raeapteegist kuus raamatut lehtkulda. Kohalik maalija Paul Bloem kuldas ja värvis tuulelipu ja selle osad, mille eest talle maksti 25 taalrit. Kulla eest maksti apteeker Johan Burchardile kuus taalrit.¹⁸

Tallinnast leidub ka mõningaid huvitavaid, eespool mainitud Cranachi looga sarnaseid seoseid apteeginduse ja värvidega seotud elukutsete vahel. Näiteks Väike apteek Niguliste juures kuulus 1730. aastatel pärandvarana tuntud portretistile Johann Heinrich Wedekindile.¹⁹ Raeapteegi rentnik Carl Christian Fick asutas 1772. aastal Tõnismäele fajansimanufaktuuri, mille toodang on tuntud värvirõõmsa dekoori poolest.²⁰ Siin võib tegu olla ka juhuslike kokkusaatumustega, kuid tõenäoliselt tuli kõnealuste isikute puhul apteegi ligiolek värvikaubandusele kasuks.

¹³ Gustavson, 25.

¹⁴ Samas, 182–183.

¹⁵ Samas, 184.

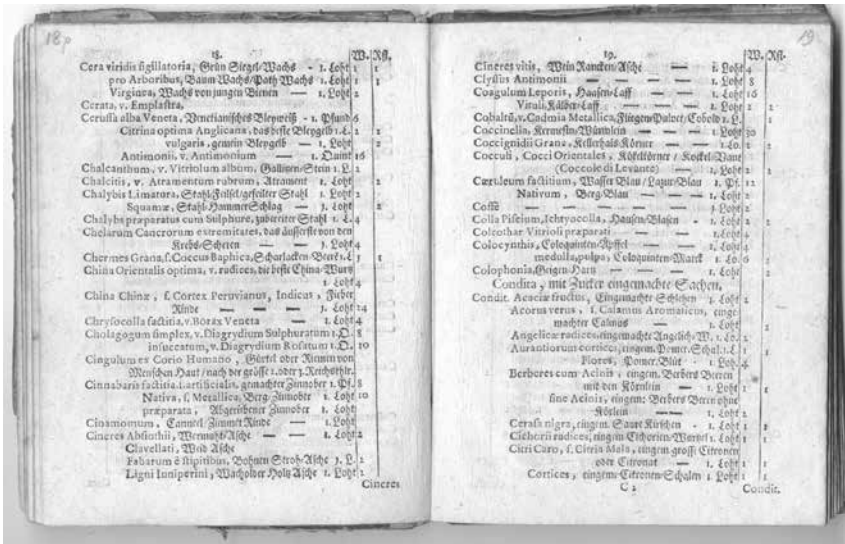
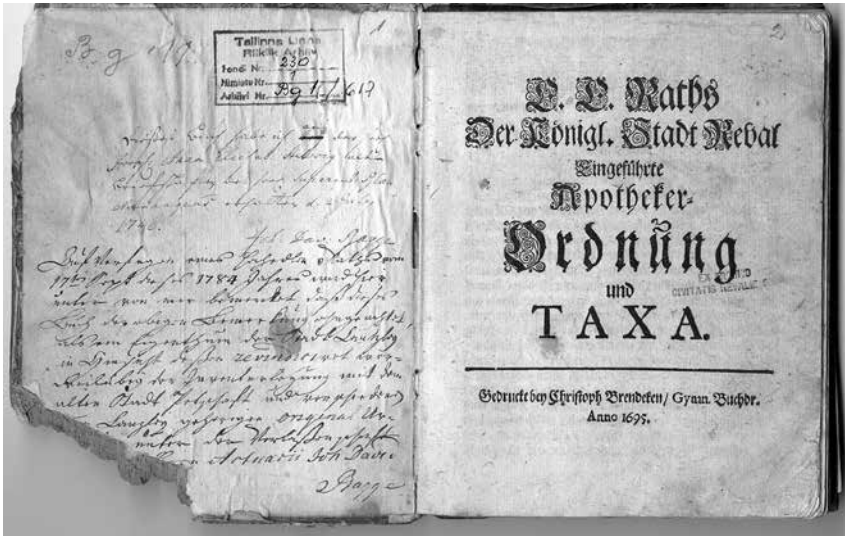
¹⁶ *Privilegia der großen und kleinen Apotheke*. TLA.230.1.Bg1, l. 13.

¹⁷ Pia Ehasalu, *Rootsiaegne maalikunst Tallinnas (1561–1710). Produksioon ja retseptatsioon* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2007), 322–323.

¹⁸ TLA.230.1.Ba 53, l. 35p.

¹⁹ TLA.1342.1.13; TLA.1342.1.15.

²⁰ TLA.1342.1.20.

Joonis 4. Tallinna 1695. aasta apteegimääruse ja apteegikaupade hinnakirja tiitelleht ning lehekülj hinnakirjast (TLA.230.1.Aa-235).

Tallinna 1695. aasta apteegimäärus

Kõige mahukam apteekidega seotud dokument on aga kahtlemata Tallinna apteegimäärus koos hinnakirjaga (*Apotheker-Ordnung und Taxa*), mis ilmus 1695. aastal gümnaasiumi trükikojas.²¹ Trükise eessõnast selgub, et see on esimene omataoline siin linnas ning eeskujuks on kasutatud Kopenhaageni, Riia, Leipzigi ja Frankfurti hinnakirju. Ka üks teine allikas kinnitab, et Tallinna dokumendi eeskujuna kasutati just eelkõige Kopenhaageni 1672. aasta meditsiinimäärustikku.²² Määrustik ja hinnakiri kehtisid linna piires kõigile apteekidele ning seda tõenäoliselt veel ka 18. sajandil.

Taalised apteekide hinnakirjad olid kesk- ja varauusajal eriti just saksa kultuuriruumis levinud. Saksa-Rooma keisririigi alalt on teada üle 400 sellise hinnakirja perioodist 1442 kuni 1800.²³ Varasemad neist olidki tavaliselt välja antud linnade raadide poolt ning kehtisid ühe linna piires. 18. sajandil levisid juba piirkondlikud või riiklikud apteegitaksid. Hinnakirjade eesmärk oli ühelt poolt tagada apteegikaupade kättesaadavus kontrollitud hindadega, teisalt kindlustada apteekrile ametikohane sissetulek.

Värvimaterjalide vaatekohast on alles hiljuti hakatud sellele eelkõige meditsiiniajaloolisele allikarühmale suuremat tähelepanu pöörama. On leitud, et füüsikalise-keemilised materjaliumingud, mis on viimastel aastakümnetel toonud käibesse palju uut informatsiooni ajalooliste kunstipraktikate, materjalide ja tehnikate kohta, jäävad oma järeldustes ja uurimisküsimustes sageli n-ö poolele teele, kui ei kaasata sedasorti arhiivimaterjali.²⁴ Näiteks saab just apteegi hinnakirjadest kätte materjalide omavahelised väärtussuhted ja seeläbi on võimalik asetada need paremini ajastu ühiskondlike suhete ja tähenduste konteksti.

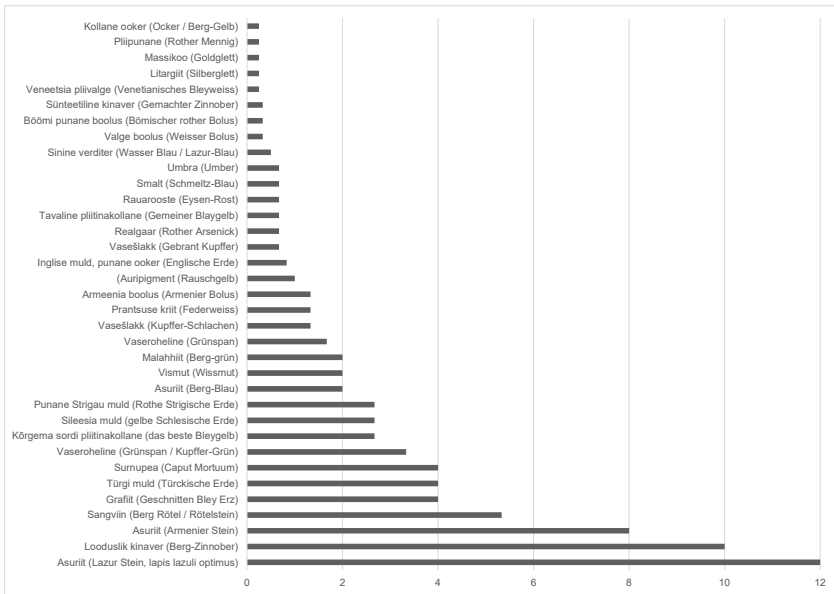
Võrreldes mitmete Saksa näidetega paistab Tallinna hinnakiri

²¹ Teada on neli säilinud eksemplari: TLA.230.1.Bg11; TLA.230.1.Bg11; EAA.854.2.515 (nr 54); *Der Königl. Stadt Reval eingeführte Apotheker-Ordnung und Taxa, Reval 1695*, TLÜAR Baltika kogu, VIII-3828.

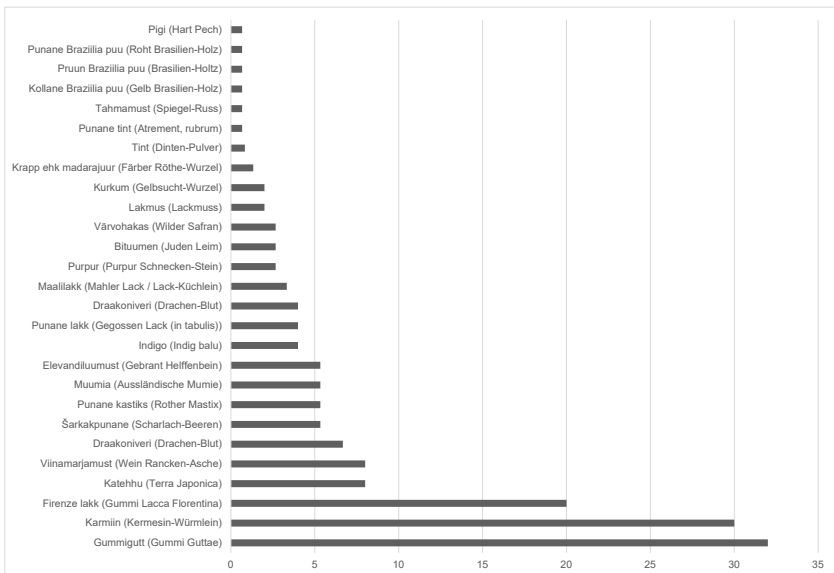
²² *Klagen der Gewürzhändler über die Apotheker*. TLA.230.1.Bg13, l. 24p; Kopenhaageni meditsiinimääruse kohta vaata lähemalt: Haack Christensen, 2019.

²³ Krekel *et al.* 2001.

²⁴ Christoph Krekel, Ursula Haller, Andreas Burmester, „Artists' pigments reconsidered: Does modern science match the historical context?“, *Studies in Conservation*, vol. 51 (2006).

Joonis 5. Värvipigmentide hinnad Tallinna 1695. aasta apteegi hinnakirja järgi, loodides ja hõbeõõrides.

Joonis 6. Värvainete hinnad Tallinna 1695. aasta apteegi hinnakirja järgi, loodides ja hõbeõõrides.

Joonis 7. Christian Ackermanni töökojas 1700. aasta paiku valminud Koeru kiriku krutsifiksi ristipuu evangeliste kujutavatel maalingutel tuvastati instrumentaalanalüüsidega sinise pigmendina indigo.

silma oma mahukuse ja detailsuse poolest. Kokku 60-leheküljelisest paralleelselt ladina- ja saksakeelsest loetelust leiame vähemalt 62 nimetust värve. Neist 35 nimetust on mineraalsed pigmendid ja 27 orgaanilist päritolu värvaineid. Üldistades võib öelda, et kogu üldlevinud sortiment on olnud Tallinnas teada ja tõenäoliselt kättesaadav ning et esmapilgul on materjalide hinnasuhted üldjoontes samad, mis on tuvastatud mujal Euroopas. Ülemises tipus olid kõrgema sordi asuriitsinine, karmiinpunane, kuldkollane vaigulaadne värvaine gummigutt; alumises otsas pliivalge, ookrid, pliipunane, massikot, nn Brasiilia puu. Levinud värvimaterjale oli saadaval mitmel eri kujul ja kvaliteediasemel ning see määras hinna. Näiteks leidis vaserohelist kahes hinnaklassis, millest kõrgem oli tõenäoliselt nn destilleeritud variant. Sama lugu on kinaveriga, mille looduslik va-

riant (*Berg-Zinnober*) maksis ligi 20 korda rohkem kui sünteetiline (*Gemachter Zinnober*).

Apteegi hinnakiri annab andmed värvide kättesaadavuse kohta teatud kindlal ajal piiritletud kohas ning need osutuvad nii ajalooliste polükroomsete objektide kui värvide sotsiaalajaloo uurimisel kõnekaks. Seda on näidanud hiljutine uurimus, kus Tallinna hinnakirja andmed on kõrvutatud Christian Ackermanni loomingu maalitehniliste uuringutega.²⁵ Näiteks ei olnud troopilist päritolu indigo (*Indig Blau*), millega on maalitud Koeru kiriku krutsifiksi nelja evangelisti kujutavad maalingud ristipuu haarade otstes, 17. sajandi lõpus enam Tallinnas haruldus, kuid oli siiski sinise pigmendina märksa kallim koobalklaasil põhinevast smaldist (*Schmeltz Blau*) ning odavama sordi asuriidist (*Berg Blau*). Kallimad pigmendid ja värvained olid kasutusel maalikunstis, eksklusiivseimad neist omakorda vaid hinnatud meistrite paremates töödes. Seevastu odavama otsa materjalid leidsid tee ka interjööri- maalingutesse ja mitmesugusesse tarbeviimistlusse ning olid kättesaadavad ka lihtrahvale.

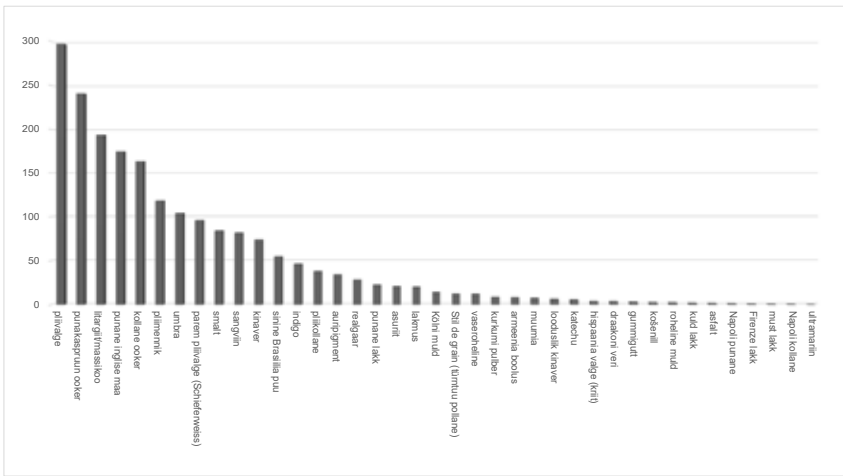
Tallinna Raeapteegi inventar 1769. aastast

Võib tekkida küsimus, mil määral on eelkäsitletud apteegi hinnakirja puhul tegemist normatiivse allikaga ning mil määral see ikkagi peegeldab tegelikkust. Teisisõnu – kas nii suur hulk värvimaterjale oli apteegis tõepoolest saadaval. Siin tuleb appi üks teist tüüpi allikas – nimelt raeapteegi 1769. aasta inventari loend.²⁶ Selles mahukas dokumendis on süstemaatiliselt loetletud sadu konkreetsetel ajahetkel apteegi tagavarades olnud kaupu. Nüüd on huvitav vaadata, kui palju on seal värvimaterjale.

Lähemal uurimisel võib neid eristada vähemalt 39 nimetust – see-ga suhteliselt sarnane suurusjärk 75 aastat varasema hinnakirjaga, mis kätkes ligikaudu 60 nimetust. Erinevalt 1695. aasta dokumendist pole selles allikas mitte hinnad, vaid laos olnud kogused, mis on

²⁵ Hilikka Hiiop, Triin Kröönström, Anneli Randla, Signe Vahur, Hannes Vinnal, „Christian Ackermanni värvid ja Tallinna apteegi hinnakiri 1695“, *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, Vol. 30, Iss. 3/4 (Tallinn, 2021), 194–221.

²⁶ TLA.230.1.Bt-15-V.

Joonis 8. Värvimaterjalid Tallinna raeapteegi inventaris 1769. aastal, koguseliselt apteeginaeltes.

enamasti antud naeltes (tõenäoliselt apteeginaeltes²⁷). See muudab käesoleva allika veelgi kõnekamaks. Võimalik on välja selgitada apteegis paiknenud värvainete kogused. Selgub, et apteegi tagavarades on värvimaterjale olnud märkimisväärne kogus – koguni 1986 apteeginaela, mis on ligikaudu 1700 naela ehk 700 kg. Võrdluseks: ühest teisest uurimusest on teada, et Tallinna värvimaterjali sissevedu oli tolliraamatute andmetel 1695. aastal vaid ligikaudu 3215 naela.²⁸

Eri värvainete kogused on olnud väga erinevad – seda peegeldab graafik 3. Ootuspäraselt on tarbepigmente olnud väga suurtes kogustes – pliivalget 297 naela, punast ookrit 241 naela, kollast ookrit 164 naela, sinist smalti 84 naela. Seevastu haruldasemaid maalipigmente on olnud vaid mõne grammi jagu: Napoli kollast 0,4 naela, Firenze lakki 0,7 naela, draakoniverd 3,6 naela. Kõige väiksem kogus on olnud ultramariinsinist, mida on traditsiooniliselt loetud pigmentide seas kõige kallihinnalisemaks. Seda oli apteegi varudes vaid 10 *gran*'i, mis oli võrdne umbes sama hulga viljaterade kaaluga.

²⁷ Apteeginael oli 358,32 grammi, tavaline nael oli 409,528 g (*toim*).

²⁸ Hannes Vinnal (ilmumas), „Kuhu küll kõik värvid said? Kaubanduslikest allikatest ajalooliste värvimaterjalide jälgi otsimas“, *Muutused, ümberkorraldused uuendused. Varauusaja arenguajooned Eesti- ja Liivimaa 1520–1800*, koost Mar-ten Seppel ja Madis Maasing (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2023), 708–731.

Joonis 9. Indigo-
taime botaaniline
kujutis. Tartu Üli-
kooli muuseum.
Ajalooline
meditsiini kogu
(ÜAM_1629:14
AjM).

Kui kõrvutada 1769. ja 1695. aasta andmed, siis joonistub välja üsna selge negatiivne korrelatsioon: kallihinnalisi pigmente on apteegi tagavarades vähe ja odavaid palju. See vastab kaubanduses kehtivale loogikale, et suurema käibega kaupade puhul peab hoidma suuremaid laovarusid.

Kõnekad on erinevused värvikaupade sortimendis kahes eri ajastu allikas. 1769. aasta dokumendis on juurde tulnud mõningaid uusi pigmente. Näiteks Napoli kollane, mis tuli Põhja-Euroopas laiemasse kasutusse 18. sajandi algupoolel. Samas on alles ka pliitinakollane – varem laialt kasutatud erkkollane pigment, mille Napoli kollane 18. sajandil vähehaaval kõrvale tõrjus.²⁹

²⁹ Burmester, 9–10.

Nimestikus esineb ka Napoli punane, mis oli sama keemilise ühendi punakam variant. Huvitav on ka sellise nimetuse nagu Kõlni muld (*Cöllnische Erde*) esinemine, see on pruunsöest või turbast saadav värvaine, mis tuli laiemasse kasutusse 17. sajandil. Selle tänapäevane nimetus on Van Dycki pruun.

Kõnekad on ka n-ö puudujad. Inventaris ei ole Preisi sinist, 1704. aasta paiku Berliinis alkeemiliste katsetuste käigus juhuslikult avastatud sinist pigmenti, mis heade omaduste ja soodsa hinna tõttu tõrjus paljudest kasutusvaldkondadest varasemad sinised pigmentid välja. Näiteks taandus indigo 18. sajandil maalikunstist ning jäi kasutusele vaid tekstiilivärvina.³⁰ Kuigi on teada, et juba 1716. aastal saadeti Preisi sinist näiteks Peterburi, siis seda kummalisem on, et Tallinna apteegis seda veel 1769. aastal ei esine.³¹

Kokkuvõte

Tallinna arhiiviallikatele tuginedes näib, et apteegi positsioon värvidega kauplemisel kindlustus eriti just 17. sajandi jooksul. Seda soodustasid mitmesugused linnaomavalitsuslikud ja riiklikud regulatsioonid, mis püüdsid linna kaubanduselus korda luua. Kaasa mängis asjaolu, et mitmed värvained olid kasutusel ka ravimitena. Samuti see, et mitmed neist on mürgised ja mürgiste ainetega kauplemist püüti hoida lihtsamini kontrollitava apteegi pädevuses.

On andmeid, et 18. sajandi lõpus hakkas apteekide positsioon värvikaubanduses siiski kõikuma. Võib arvata, et Katariina II aegne liberaalne suund kaubanduspoliitikas soosis olukorda, kus rohkem apteegikaupu oli saadaval ka vürts- ja kraamikauplustes. Samuti suunas keemia kui teadusharu areng käsikäes keemiatööstusega värvid üha rohkem eraldi keemia- ja värvikauplustesse. Võib mängida mõttega, et sellele protsessile aitas kaasa ka värvide ja meditsiini pikki sajandeid püsinud alkeemilis-müstiliste seoste dekonstrueerimine valgustusajal.

³⁰ Zoriana Lotut, „Blue in Eighteenth-Century England: Pigments and Usages“, *Revue de la Société d'études anglo-américaines des XVIIe et XVIIIe siècles*, No 75 (2018).

³¹ Jens Bartoll, „The early use of Prussian blue in painting“, conference paper, *9th International Conference on NDT of Art* (Jerusalem Israel, 25–30 May 2008), 5 <http://www.ndt.net/search/docs.php3?MainSource=65> (04.10.2023).

Tallinna apteekidega seotud arhiivimaterjalid peegeldavad ajastu värvipaletti selles täies kirevuses – kõige kallihinnalisematest pigmentidest kuni igapäevaste maalrivärvideni. Kui 16. sajandi nimekirjades leiab tavaliselt kümnekond pigmenti, siis 1695. aasta hinnakirjas on neid ligikaudu 60. Kui ajas veelgi edasi hüpata, siis 1769. aasta raeapteegi inventeerimise ajal oli apteegi varudes ligikaudu 40 nimetust pigmente. Selline polükroomiamaterjalide hulk kipub olema rikkalikum seni tehnilise kunstiajaloo uurimisprojektides ja konserveerimistöõde käigus instrumentaalanalüüsidega tuvastatud ajaloolisest materjalikasutusest. Arhiivimaterjali ja kunstipärandi kõrvutamise ning kõrvuti uurimine, kaasates nüüdisaegseid materjaliuuringute võimalusi, avab tulevikus kindlasti veel ja veel põnevaid uurimishorisonte.

Hannes Vinnal, *PhD*, on Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi teadur ning Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakonna külalisteadur.

The colours of a pharmacy. The mingling of medicine, science and art in early modern Tallinn

Hannes Vinnal,
University of Tartu, Estonian Academy of Arts

The purpose of this article is to examine the role of pharmacies in the dye and pigment trade in the early modern era. Archival materials in Tallinn seem to show that the role of the pharmacy in dye and pigment trade was primarily consolidated in the 17th century. This was fostered by various municipal and national regulations that aimed to bring order to the commercial life of the town. It was complemented by the fact that several of the pigments and dyes were simultaneously used for medicinal purposes. Some were also poisonous, and officials endeavoured to keep the trade in toxic materials under the jurisdiction of the pharmacy, where it was easier to control.

There is information that the position of pharmacies in the dye and pigment trade was shaken by the end of the 18th century. It is likely that the liberal trade policies of Catherine the Great promoted a situation where an increasing number of goods previously found only in pharmacies began to make their way to spice and general stores. In addition, the development of chemistry as a science hand in hand with the chemical industry moved dyes and pigments more and more to specialised chemist's and dye shops. We may consider the possibility that the process was facilitated by the deconstruction, in the age of Enlightenment, of centuries-long mythical-alchemical connections between dyes and medicine.

The archival materials of Tallinn's pharmacies also reflect the colour palette of its age, in all its motley glory—from the most valuable pigments to everyday paints. Whereas 16th century lists contain, on average, a dozen dyes, a price list from 1695 includes almost 60 of them. Moving even further forward in time, the 1769 inventory of the Town Hall Pharmacy lists approximately 40 products in stock. Such a quantity of polychrome materials seems to be richer than previously identified historical material used in technical art history research projects and conservation works, as confirmed by

instrumental analyses. The juxtaposition of archival materials and artistic heritage and their study in tandem using means of modern materials research will doubtless open many new exciting research opportunities.